

NO. V / 2001-2002

ISSN 1301-2746

ADALYA

SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA

SUNA-İNAN KIRAC AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YILLIĞI
THE ANNUAL OF THE SUNA & İNAN KIRAC RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

Bilim Danışma Kurulu / Editorial Advisory Board

Haluk ABBASOĞLU
Oluş ARIK
Tuncer BAYKARA
Jürgen BORCHHARDT
Vedat ÇELGİN
Bekir DENİZ
Refik DURU
Serra DURUGÖNÜL
Hansgerd HELLENKEMPER
Fahri IŞIK
Havva İŞKAN
Frank KOLB
Max KUNZE
Wolfram MARTINI
Gönül ÖNEY
Mehmet ÖZSAIT
Scott REDFORD
Oğuz TEKİN
Burhan VARKIVANÇ

Yayın Yönetim / Editing Management

Kayhan DÖRTLÜK
Tarkan KAHYA

Çeviriler / Translations

T.M.P. DUGGAN
İnci TÜRKOĞLU

Yazışma Adresi / Mailing Address

Barbaros Mah. Kocatepe Sk. No.25
Kaleici 07100 ANTALYA-TURKEY

Tel: 0 (242) 243 42 74 • Fax: 0 (242) 243 80 13
akmed@akmed.org.tr
www.akmed.org.tr

Yapım / Production

Zero Prodüksiyon Ltd.

ISSN 1301-2746

İçindekiler

Burak Takmer – Ebru N. Akdoğa-Arca	
“ <i>Ogyges'in Kişiliğinde Panyasis'in Fragmanı İçin Bazı Yorumlar: Bellerophonites Mitosu'nun Yeniden Değerlendirilmesi ve Lykia'nın Erken Taribi</i> ”	1
Tarkan Kahya	
“ <i>Patara Dark Age Pottery</i> ”	35
S. Gökhan Tiryaki	
“ <i>İvriz Kabartması Işığında Anadolu'da Şarap-Tanrı Anlayışı ve Bu Anlayışın Gelişimi Üzerine</i> ”	59
Mehmet Özhanlı	
“ <i>İsinda Dikme Anıtı</i> ”	73
Serra Durugönül	
“ <i>Development of Ancient Settlements in Cilicia</i> ”	107
A. Vedat Çelgin	
“ <i>Termessos Tanrıları ve Kent Alanından Artemis'in Yeni Epithet ve Kültlerini Belgeleyen Üç Yazıt (Bir Ön Değerlendirme)</i> ”	121
Burhan Varkivanç	
“ <i>Patara'da Bir Seramik İsligi</i> ”	137
Semavi Eyice	
“ <i>Side'de Bir Bizans Hastahanesi mi?</i> ”	153
İlhan Erdem	
“ <i>Bir Ortaçağ Kenti Antalya: Geç Antik Dönemden Selçukluların Sonuna Genel Bir Yaklaşım (I)</i> ”	163
Z. Kenan Bilici	
“ <i>Köprüpazar (Belkis) Köprüsü Kitabesi Üzerine</i> ”	173
Hasan Geyikoğlu	
“ <i>Antalya'nın İlk Türk Mülki Amiri ve Kumandani Mübarizettin Ertokuş'un Faaliyetleri ve Eserleri</i> ”	187
Esin Ozansoy	
“ <i>14. Yüzyılın Başlarına Kadar Rodos'a Karşı Yapılan Türk Akınları</i> ”	203

Leyla Yılmaz	
“Antalya-Abi Kızı Mescidi: Bir Selçuklu Binاسının Osmanlı Devrinde Yeniden Kullanımı”	211
Ayşe Aydin	
“Tarsus Aziz Paulus Kilisesi”	223
Muhammet Güçlü	
“Antalya (Pamphylia) Bölgesinde Yollar: Kesikbeli Yolu ve Son Yüzyıldaki Durumu”	237
Sait Güran	
“The Judgment on the Elmali Hoard”	249

Termessos Tanrıları ve Kent Alanından Artemis'in Yeni *Epithet* ve Kültlerini Belgeleyen Üç Yazıt (Bir Ön Değerlendirme)

A. Vedat ÇELGIN*

Termessos, Pisidia Bölgesi'nin "Milyas" olarak adlandırılan güneybatı bölümünde, bugün Güllük (veya Güldere) adını taşıyan Solymos Dağı'nın dorukları arasındaki vadide (Güllüalan Vadisi) Anadolu'nun en eski kavimlerinden Luvilerin soyundan gelme Solym'ler tarafından kurulmuş, kökünün Tunç çağlarına dek uzandığı kabul edilen bir yerleşme merkezidir (Res. 1). Büyüleyici güzellikteki doğası, günümüze hayli sağlam durumda gelebilmiş ve çarpıcı bir etki yaratan peyzajla bütünleşmiş kalıntılarıyla her dönemde gezginlerle araştırmacıların ilgisini çeken, gerek Solym'lerin gerekse tüm bölgenin bu en büyük ve en önemli kenti, henüz arkeolojik kazıları yapılmamış olmasına karşın, yüzeyde saptanabilen yazıtlarının bolluğu ve çeşitliliği sayesinde oldukça iyi tanıdığımız antik kentler arasında yer almaktadır. Gerçekten de –ören yerindeki kalıntılarla ilişkin ilk tanımların sahipleri Spratt-Forbes-Daniell'i bir yana bırakırsak– 1884-1885 yıllarında kent alanında bilimsel nitelikteki araştırmaları başlatan Avusturyalı Lanckoronski ekibinden bu yana yapılan yüzey araştırmaları belgelenen yazıtların hayli yüksek rakamlara ulaşmasını sağlamış, dolayısıyla, yazıtlar şimdiden dek, bu yerleşme merkezi ve egemenlik alanılarındaki bilgilerimizin en önemli kaynağını oluşturarak Termessos'un bilim dünyası için bir bilinmez olmaktan çıkışında büyük rol oynamıştır. Bu hususta özellikle, R. Heberdey'in çaba ve katkılarının vurgulanması gereklidir. Kentle ilgili araştırmaların tarihinde bir dönüm noktası olan Heberdey, 1899 yılında, arkadaşları A. Gaheis ve W. Wilberg'le, Viyana Bilimler Akademisi adına Termessos'ta epigrafya araştırmalarına başlamış, bu çalışmalarını 1902 yılında yalnız başına sürdürerek, topladığı yazıtlara kendisinden önceki, E. Petersen (Lanckoronski ekibinden) ve G. Cousin (1899) gibi araştırmacıların ele geçirip yayımladıkları yazıtları da eklemek suretiyle zengin bir repertorium meydana getirmiştir. Bu değerli bilim adamının 1936 yılında ölümünden sonra 1941'de, söz konusu yazıtlar, adı geçen akademi tarafından "Tituli Asiae Minoris" adlı corpus'un üçüncü cildinin birinci fasikülünü oluşturmak üzere topluca yayımlanarak

* Doç. Dr. Ahmet Vedat Çelgin, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Fen P.T.T. 34459 İstanbul.

Yazar, bu makalenin yayılmasını sağlayan Suna-İnan Kırıç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yönetim Kurulu ile Adalya Bilim-Danışma Kurulu'na, Enstitü Müdürü Sayın K. Dörtlük'ün şahsında teşekkür borç bilir.

araştırmacıların yararına sunulmuştur. Meslektaşlarım Prof. Dr. B. İplikçioğlu ve Prof. Dr. G. Çelgin'le birlikte Avusturya Bilimler Akademisi Küçük Asya Komisyonu'nun maddî desteğiyle 1989-1999 yılları arasında kent alanı ve territoryumda gerçekleştirdiğimiz son yüzey araştırmalarıyla¹ yazıt repertuvarına yeni yazıtların eklenmesini sağlamış² ve kentle ilgili bilgilerimize azimsanamayacak katkılarda bulunmuştur.

Gerek bizden önceki araştırmacılar gerekse ekibimiz tarafından saptanan yazıtlar sayesinde kentin sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel tarihi hakkında önemli bilgi ve ipuçlarına ulaşılabilmiş, böylece kent ve egemenlik alanının geçmişi önemli ölçüde aydınlatılmış; R. Heberdey tarafından bu bilgi ve ipuçlarına dayanmak suretiyle yapılan tarihsel ve kültür tarihsel rekonstrüksiyon, Termessos araştırmaları için sağlam ve güvenilir bir temel oluşturmuştur. Her antik yerleşmede olduğu gibi Termessos'ta da dinsel inanç ve uygulamaların kent ve egemenlik alanı halkın yaşamında çok önemli bir yer işgal ettiği anlaşılmaktadır. Kültür tarihine ışık tutan belgeler arasında doğrudan veya dolaylı olarak dinsel konularla ilgili yazıtların epeyce fazla oluşu bunun açık bir göstergesidir. İmparator, Roma, Hristiyanlık ve ölü kültürlerini bir yana bırakırsak, kente paganizm döneminde büyük bir inanç zenginliği ve çeşitliliğinin yaşandığı, yerli (kent ve çevresine özgü) kültürlerin yanı sıra, Hellen ve Eskidoğu kökenli tanrı-tanrıçalara ilişkin kültürlerin bir arada bulunduğu, bunlardan özellikle Hellen kökenli inanç ve kültürlerin, anılan zenginlik ve çeşitlilikte çok büyük paya sahip olduğu gözlemlenmektedir.

İlgili yazıtların sayı, tür ve nitelik bakımından zenginliği, kentin baştanrısının Zeus Solymeus olduğunu hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. Luvi'lerin Hava Tanrıları Tarhu/Tarhunt'un Hellenleşmiş görünümü olduğu kabul edilen Zeus Solymeus sadece Termessos'ta değil, kentin içinde yer aldığı, Termessos'luların da mensubu oldukları Solym'lerin yerleşim alanını oluşturan tüm dağlık Milyas bölgesinde (bugünkü Beydağları, Çandır Vadisi ve dolayları) baştanrı konumundadır. Zeus Solymeus'un yanında, Solym'lere adını veren (*eponymos*) Heros Solymos ve kente adını veren (*eponymos*) sembolik ata ya da kurucu (*ktistes*) niteliğindeki Heros Termessos (varlığı tartışılmıdır) ile Tanrıça Eleuthera'nın kültürleri yerli kültürler olarak yer alırken; Hypsistos, Isis, Kuret'ler, Leto, Men, Meter Theon (Ana Tanrıça, Kybele), Sarapis ve Sozon kültürleri Eskidoğu kökenli kültürler olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹ Bu araştırmaların hareket noktasını ve başlangıcını, tarafımızdan kentin nekropollerinde 1977-1980 yılları arasında yapılan ve sonuçları 1990 yılında bir doktora tezi olarak sunulan (A. V. Çelgin, Termessos Kenti Nekropol'leri [Yayılmasanmış Doktora Tezi, İstanbul 1990]) kişisel çalışma ile Prof. Dr. H. Abbasoğlu başkanlığındaki, benim de üye olarak katıldığım bir ekibin 1986-1987 yıllarında gerçekleştirdiği arkeolojik yüzey araştırması oluşturmuştur. Her iki araştırmmanın kente Avusturyalı bilim adamlarının tüm gayret ve yayınlarına rağmen hâlâ yayımlanmamış yazıtların bulunduğu ortaya koyması üzerine, başlı başına ve geniş kapsamlı bir epigrafya-tarîhi coğrafya yüzey araştırması projesinin uygulanması gündeme gelmiştir. Ekibimiz, kent alanında 1998, territoryumdaysa 1999 yılında tamamlanan söz konusu projeye ilişkin nihai yayın hazırlıklarını sürdürmekte olup bu çalışmaların devam etti.

² Bizden önceki bilim adamları tarafından 891'i kent, 53'ü egemenlik alanında olmak üzere, toplam 944 yazıt belgelenmiş; ekibimiz ise 203 tanesi kent alanında, 89 tanesi territoryumda olmak üzere, toplam 292 yeni yazıtın ele geçirilmesine imzasını atmıştır. Böylece, yazıtların genel toplamı 1094 kent alanı, 142 egemenlik alanı olmak üzere 1236'ya ulaşmıştır.

Yazıt buluntuları kente Zeus Solymeus kültü hariç, yerli ve Eskidoğu kökenli kütlere fazla rağbet edilmediğini, buna karşılık, Hellen kökenli kütlere büyük ilgi gösterildiğini belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır ki bundan, Hellenleşmenin boyutları hakkında iyi bir fikir edinmek mümkündür. Dinsel inançlar konusunda doğrudan yahut dolaylı bilgi veren yazılarda Hellen tanrı ve tanrıçaları kimi zaman *epithet*'siz olarak, kimi zaman da, değişik *epithet*'lerle anılmaktadır. Aynı tanrı ya da tanrıçanın farklı karakter ve niteliklerini yansitan yahut değişik görünümler altında tapım görmesine neden olan *epithet*'lerin, kentteki Hellen kökenli kültürlerin sayısının artmasında önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Şimdiye dek kent alanı ve territoryumda ele geçen yazılarda Aphrodeite (Aphrodite), Apollon (*epithet*siz, Phoibos, ayrıca Apollon Patroos olarak), Ares, Artemis (*epithet*siz, ayrıca aşağıda degeneceğimiz çeşitli *epithet*'lerle), Asklepios, Athena, Demeter (*epithet*siz, ayrıca Hiera Eleusinia olarak), Dione, Dionysos (Bakkhos), Dioskoroi (Dioskur'lar), Eros, Ge Karpophoros, Helene (Helena), Helios, Hera, Herakles (*epithet*siz, ayrıca Herakles Eitheos olarak), Hermes, Hygieia, Kharites (Kharit'ler), Musai (Musa'lar), Neike (Nike), Nemesis (Nemesis Adrasteia olarak), Nymphai (Nympha'ler), Poseidon, Selene, Tykhe, Zeus (*epithet*siz, ayrıca Zeus Eleutherios olarak) gibi, Hellen *pantheon*'unun başlıca tanrı ve tanrıçalarının adlarına rastlanmıştır. Bunlardan bazlarının kentteki kültür ve tapınağının varlığı kesin olarak saptanırken, bazlarının bir kütle tapınağa sahip olma olasılığı bulunmakta, bazlarının sadece saygı gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca, Akhilleus (Akhilleus Ieteros olarak [?]), Ate (Teimeoros sıfatıyla [?]), Dikeosyne gibi, daha az öneme sahip bazı tanrı ve tanrıçaların da kültür sahibi olduklarını veya saygı gördüklerini buna ekleyebiliriz³. Heberdey'in da haklı olarak düşündüğü⁴ gibi, Termessos'lular, Hellenleşmenin güçlü etkiyle Hellen tanrı adlarını kendi tanrılarına uyarlamış olmalıdır. Bir başka ifadeyle, kent halkın, Hellen tanrılarının çoğunu *pantheon*'larına katarak kendi tanrılarıyla özdeşleştirdiği, böylece Hellen tanrılarının zaman içinde yerli tanrıların yerini aldığı kabul edilebilir. Kentin ve tüm Solym'lerin millî tanrısı Solymos'un Hellenleşme sürecinde, Hellen *pantheon*'unun baştanrısı Zeus'la özdeşleşip Zeus Solymeus'a dönüşerek, aynı zamanda Luvilerin Hava Tanrıları Tarhu/Tarhunt'un özelliklerini kazanarak Milyas Bölgesi genelinde baştanrı konumuna gelmesi bunun en somut örneği ve göstergesidir.

Yukarıda adı geçen tanrı ve tanrıçalar içinde Artemis'in ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu gözlemlenmektedir. Gerek kent alanı gerekse territoryumda Artemis'le ilgili belgelerin çokluğu ve çeşitliliği, bu tanrıçanın, Zeus Solymeus'un ardından ikinci önemli tanrı konumunda bulunduğu ve baştanrlılığı onunla paylaştığını açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Artemis'in ünü ve önemi sadece Termessos ve egemenlik alanıyla sınırlı değildir. Tanrıçanın, Anadolu'da çok eski ve köklü bir inanç olan Doğa ve Bereket Tanrıçası (Ana Tanrıça) geleneğinin devamı ve temsilcisi olarak tüm Milyas-Pisidia'da, hatta Lykia ve Pamphylia gibi komşu bölgelerde de büyük bir saygı ve ilgi odağı oluşturduğu, kültürlerinin buralarda da dikkat çekici bir yaygınlık gösterdiği bilinmektedir.

³ Adlarını andığımız bütün bu Hellen tanrı ve tanrıçalarına ilişkin kültürlerin varlığını kanıtlayan belgeler için bk. Heberdey 1934, 754 vd. Kültlerinin varlığı söz konusu belgeler yardımıyla kesinlik kazanan tanrı ve tanrıçalardan bazlarının adları fal metinlerinde (*sortes*), daha değişik *epithet*'lerle geçmekte; ayrıca gene aynı metinlerde başka tanrı ve tanrıça adlarına da rastlanmaktadır (bunlar için bk. TAM III/1 no. 34-35). Fakat şimdilik başka belgeler desteklenmediğinden, bu tanrı ve tanrıçaların kente kültürlerinin bulunduğu kabul etmek mümkün değildir.

⁴ Heberdey 1934, 738.

Termessos'ta daha önce araştırmalar yapan bilim adamları tarafından ele geçirilen yazıtlar, tanrıçanın kentte *epithet*siz Hellen Artemis'i görünümüyle saygı ve tapım gördüğünü; bu kültür dışında ayrıca, eski Anadolu Doğa ve Bereket Tanrıçası'nın uzantısı sayılan ve kültü gizemli bir nitelik taşıyan Artemis Ephesia'nın (Ephesos Artemis'i) da bir külte sahip olduğunu ortaya koymuştur⁵. Bunların yanı sıra, epigrafya ekibimiz tarafından saptanan ve bu makalenin ana konusunu oluşturan üç yazıt, kentte Tanrıça Artemis'e çeşitli sıfatlarla (Artemis Philoparthenos, Artemis Tauropolos ve Artemis Potnia Theron olarak) da tapıldığını yahut saygı gösterildiğini belgelemekte, başka kültür ve tapınaklarının da bulunabileceğini düşündürmektedir. Bütün bunlar, kentte Artemis'e *epithet*'siz olarak veya değişik *epithet*ler altında büyük saygı gösterildiğini, tanrıçaya ait kültürlerin çok önemli bir potansiyele sahip olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Kent alanında daha önceki araştırmacılar tarafından ele geçirilen yazıtlardaki Artemeisia, Artemeisios, Artemes, Artemidoros, Artemis, Artemisia, Artemon ve Artemonis ile epigrafya ekibimizce bulunan iki yazitta saptanarak bunlara eklenen Artemanos ve Artemidora gibi, tanrıçanın adıyla özdeş veya doğrudan doğruya onun adından türemiş (*theophor*) yahut onunla ilgili şahıs adlarının⁶ bolluğu ve çeşitliliği de bunu kesin olarak destekler niteliktedir. Öte yandan, teritoryuma ilişkin yazıt buluntuları da, kente bağlı yerleşme yerlerinde Artemis tapımı konusunda epeyce bilgi edinilmesini sağlamıştır. Bizden önceki araştırmacıların tespit ettikleri *epithet*siz Hellen Artemis'i, Artemis Kure (Kore) ve Artemis Agrotera kültürlerine ekibimiz tarafından tanrıçanın yeni *epithet* ve kültürleri eklenmiş; böylece Artemis Kelbessim (Kelbessos Artemis'i), Artemis Aspalos ve Artemis Akrea (Akraia) repertuvara katılmıştır⁷.

5 Termessos'ta *epithet*siz olarak tapım gören Hellen Artemis'ine ilişkin kültür ve tapınaklarla Artemis Ephesia (Ephesos Artemis'i) konusunda daha önceden bilinenleri, ekibimizce elde edilen bazı ipuçlarını ve son yıllarda öne sürülen bazı ilginç görüşleri epigrafik temelli genel bir değerlendirmeye tabi tutarak yaşadığımız sonuçları, "Anadolu Araştırmaları" dergisinin, çok değerli hocamız merhum Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in aramızdan ayrılmışının 25. yılı münasebetiyle aziz anılarına ithaf edilmesi planlanan özel sayısı için hazırladığımız "Termessos'taki Artemis Tapınakları. Epigrafik Verilere Göre Genel Bir Değerlendirme" başlıklı makalede summak istiyoruz.

6 R. Heberdey bu adlardan, Termessos yazıtlarında çok sık geçen epikhoriğ Artemeis kadın şahıs adının *theophor* şahıs adları arasında sayılama amacıyla görüşündedir (Heberdey 1934, 755). Hemen belirtelim ki, son 15-20 yıldan beri, biri Tanrıça Artemis'in adıyla aynı (özdeş) olan, Hellence "Aptemis; diğeriye, bunun benzeri, epikhoriğ "Aptemis" kadın adı olmak üzere iki ayrı adın söz konusu olduğunu kabul eden görüş yeniden egemen olmaya başlamıştır. Bununla birlikte, özellikle Pisidia ve Lykia bölgelerinde büyük bir yaygınlık gösteren epikhoriğ "Aptemis" ismini "Aptemis'in varyantu sayma eğiliminin de buna koşut olarak yerlesmeye başladığı görülmektedir (O. Masson, "Pape-Benseleriana IX-Madame Artemis", ZPE 66, 1986, 128 vd.; Horsley 1992, 126). Horsley'e göre, "Artem"-lı adlar, çocukları için böyle isimler seçene anne babaların, Tanrıça Artemis'e olan derin bağlılık ve dindarlıklarının bir belirtisi olabilir (Horsley 1992, 127). Bütün bunlar göz önünde tutulduğunda Artemis ve Artemeis adları arasında taşındıkları anlam açısından bir farklılık bulunmadığı sonucu çıkmaktadır; dolayısıyla tanrıçanınkiyle aynı (özdeş) olan Artemis adı gibi, epikhoriğ Artemeis adını da *theophor* bir isim olarak kabul etmek mümkündür.

7 T. A. B. Spratt, E. Forbes ve E. T. Daniell (1842), H. Rott (1906), R. Paribenı ve P. Romanelli (1913) gibi bilim adamlarının teritoryumda Artemis tapımı ve kültürlerine ilişkin bulgularıyla birlikte R. Heberdey'in bunlara dayanan yorumlarını, ayrıca ekibimizin bu konudaki son keşiflerini, "Termessos Egemenlik Alanında Artemis Tapımı. Son Epigrafik Araştırmaların Katkılarına Genel Bir Bakış" başlığı altında yayımladığımız diğer bir makalemizde bir arada ele alarak değerlendirmek istiyoruz.

Bu yazımızın asıl amacı, epigrafya ekibimizin 1993-1994 yıllarında kent alanında yaptığı yüzey araştırmaları sırasında ele geçen ve Termessos'taki Artemis kültleriyle ilgili bilgilerimize katkıda bulunan üç yazımı bilim dünyasına tanıtmak, ayrıca, epigrafik değerlendirme ve yayına hazırlama çalışmaları halen devam etmekte olan söz konusu yazıtlardan sağladığımız ilk verileri ve bunlarla ilgili kişisel görüşlerimi bir ön değerlendirme niteliğinde meslektaşlarımızın dikkatine sunmaktadır⁸.

Yazıtlardan biri, 1993 yılında, tiyatronun (O1) (Res. 2) üst (batı) girişinin 8 m. kadar güneyinde, yıkıntılar arasında ele geçmiştir. Kireçtaşından yapılmış silindir biçimindeki bir heykel kaidesinin gövdesi üzerinde yer alan 6 satırlık yazıtın transkripsiyonu aşağıdadır:

"Αρτεμιν
φιλοπάρθενον
ἡ πόλις
4 ἐπὶ ὀρχιπροβούλου
·Μάρ(κου)· Αὐρ(ηλίου)· Ὁρεστιανοῦ Περι-
κλέους.

Göründüğü gibi, yazıtın, kaidenin Termessos kenti tarafından, "Genç Kızları Seven Artemis'i kutsamak amacıyla dikilmiş bir adak heykelini taşıdığı anlaşılmaktadır. Tanrıcanın taşıdığı "philoparthenos" lâkabına Geç Antikçağ (İ.S. V. yüzyıl) ozanlarından Panopolis'li (Mısır) Nonnos'un "Dionysiaka" adlı eserinde (II. XLVIII, 351) rastlıyoruz⁹. Yazıtta adak tarihini belirtmek üzere adı geçen, ayrıca iki yazıtta¹⁰ daha tanıdığımız M. Aurelius Orestianus Perikles'in *arkhiproboulos*'luğunu, kendisinin Aurelius adını (*nomen gentile*) taşıması dolayısıyla İ.S. 212'den sonraya koymak mümkündür¹¹; bunu dikkate alarak, söz konusu adağın da aynı tarihlerde yapıldığını kabul edebiliriz. Yazıtımız Artemis'in "philoparthenos" lâkabının "Termessos"ta ilk kez belgelenmesi açısından önem taşımakla birlikte, bir rahip adı, bir kültür görevlisi unvanı veya tapınakla ilgili herhangi bir unsur

8 Epigrafya ekibimizin 1989-1999 yılları arasında Avusturya Bilimler Akademisi adına Termessos kenti ve egemenlik alanında yaptığı yüzey araştırmalarının 1989-1991 yıllarına ilişkin ilk üç sezonluk bölümünün bilimsel sonuçları, adı geçen akademinin "Sitzungsberichte" serisi içinde, "Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium" başlıklı bir dizi halinde, üç cilt olarak (ciltlerin baskı tarihleri 1991, 1992 ve 1994'tür) yayımlanmıştır. 1992-1999 çalışma yıllarına ait yazıtlar üzerindeki epigrafik değerlendirmelerim ise halen devam etmektedir. İçinde diğer yazıtlarla birlikte, bu yazımıza konu olan üç yazıtla ilişkin değerlendirme sonuçlarının da yer alacağı, bir "Forschungsbericht" (nihâî yayın) nitelliğini taşıyacak şekilde hazırlamakta olduğumuz dördüncü cilt, akademinin "Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris" serisi içinde yayımlanacaktır.

9 Wernicke 1895, 1346. Nonnos'un, Dionysos Mythos'unu konu alan 48 kitaptan oluşan, daktylik *beksametron* vezniyle yazılmış yirmi bir bin dizelik bu eseri, Antikçağın korunagelmiş en uzun şiri olma özelliğini taşımaktadır (R. Nickel, Lexicon der antiken Literatur [1999] 289).

10 Sözcünü ettiğimiz yazıtlardan biri, kent plânında P3 olarak işaretli yapının (Res. 2) kuzey duvarının önünde duran prizmatik bir heykel kaidesine ilişkin, agonistik bir onur yazımı (Lanckoronski 1892, 208 no. 96; G. Cousin, "Termessos de Pisidie", BCH 23, 1899, 298 no. 20; TAM III/1 no. 168) olup Orestianus Perikles'in adı bu yazıtta da tarih belirtmek için zıkmeldilmektedir. Diğer yazıtta, Helene adlı bir ev-kölesiñin (oikëtîç) güney nekropolündeki (E5) (Res. 2) lâhdine ilişkin bir mezar yazıtıdır (TAM III/1 no. 429); Orestianus Perikles'in ismi bu yazıtta Helene'nin sahibi olarak anılmaktadır.

11 Nitekim R. Heberdey da bunu vurgulamaktadır (Heberdey 1929, 54). Araştırmacı meydana getirdiği *probulos*'lar listesinde Orestianus Perikles'i 43. sıraya yerleştirmekte ve görev zamanı olarak da bu tarihi vermektedir (Heberdey 1929, 129; TAM III/1 s. 295).

îçermemesi dolayısıyla tek başına bir kültür varlığının kanıtını söylemeyeceğinden, buluntu şimdilik, Artemis'i "philoparthenos" lâkabı altında kutsamak amacıyla, tanrıçaya kentin gösterdiği saygının bir ifadesi olarak yapılmış resmî bir adak olmaktan öteye gitmemektedir.

Kireçtaşından prizmatik bir heykel kaidesi üzerine kazılmış olan ikinci yazıt, ekibimiz tarafından 1994 yılında yukarı gymnasion'un (I) bâtisi, agora'nın (K) (Res. 2) doğusundaki yıkıntılar arasında ele geçirilmiştir. 7 satırlık yazıtın transkripsiyonu aşağıdadır:

Ίερεὺς Ἰταλικὸς Τρο(κονδου) Ἐρ(μαίου)
 τὸ ἄγαλμα Ἀρτέμιδος
 Ταυροπόλου φιλοτει-
 4 μησάμενος ἐκ τῶν ι-
 δίων τῇ πατρίδι καθι-
 ἐρωσεν, προ(βούλου) Τι(βερίου) Κλ(αυδίου) Πλά-
 τωνος τοῦ καὶ Τιβερίου.

Anlaşılacağı üzere yazıt, Italikos adında bir rahibin, kendi imkânlarıyla ülkesine armağan (bağış) olarak Tanrıça Artemis Tauropolos'un¹² bir heykelini sunmasını belgelemektedir. Herhangi bir açıklayıcı bilgi verilmemişinden, yazıtın konu olan adak heykelinin nitelğini bilemiyoruz. Fakat, Artemis Tauropolos'a ait bir adağın söz konusu olması, adak sahibi Rahip Italikos'un da, muhtemelen bu tanrıçanın tapınağında görev yapması bizi, Termessos'ta Artemis Tauropolos kültürünün bulunduğu sonucuna götürmektedir. Bu durumda, yazımız, adı geçen tanrıçaya ilişkin kültür varlığını kanıtlayan ilk belge olmakta ve dolayısıyla ayrı bir önem taşımaktadır. Elimizde şimdilik başka bir belge olmadığından, Termessos'taki Artemis Tauropolos kültü hakkında henüz hiçbir bilgiye sahip değiliz¹³. Doğal olarak, Artemis Tauropolos Tapınağı'nın lokalizasyonu da şimdilik yapılamamaktadır. Rahip Italikos'un söz konusu adağı, adı yazıtın sonuna zaman belirtmek için eklenmiş olan *probulos* sayesinde tarihlenebilmektedir. İsmi anılan *probulos*, "Tiberios" diye de adlandırılan Tiberius Claudius Platon olup Termessos'un şimdije dek bilinen en eski ailelerinden birine (Heberdey tarafından meydana getirilen soy kütüğünde "D" ailesi) mensuptur¹⁴. *Probulos*luk görevinden başka

¹² Artemis'in "tauropolos" *epithef*'inin anlamı tartışılmıştır. Tanrıçanın "tauropos" (=boğa görünüşlü, boğa bâkılı) *epithef* ile ilgili olan "tauropolos", "boğaları himaye eden, boğa kurbanlarıyla yapılan" anımlarını taşımaktadır. Tanrıçanın en önemli kültür merkezinin Kırım Yarımadasının (Taurike Khersonesos) güneyindeki Taur'lar ülkesinde (Tauris) olması dolayısıyla "Taurike" (=Tauris'li) ve "Tauro" *epithef*'leriyle ilişkilendirilerek (ilk kez, ünlü tragedya yazarı Euripides'te Ταυρικὴ Παρθένος'la özdeşleştirildiğine tanık oluyoruz [Iphigeneia he en Taurois, 1449 vd.]), "Tauris'e giden" veya "Tauris'te onurlandırılan" olarak da yorumlanmak istenmiştir. Artemis Tauropolos böylece, "Tauris Artemis'i" olarak kabul görmeye başlamıştır. Bu hususta daha geniş bilgi için bk. Schreiber 1884-1890, 567 vd.; Wernicke 1895, 1375, 1399 vd.; Çelgin 1986, 30 vd.

¹³ Artemis Tauropolos inancı, erkeklerle özgü, gizli bir karaktere sahip olan, bilhassa Makedon ve *Diadokh* orduları arasında yaygın bir inançtı (F. Graf, Neue Pauly [1996] 54 vd. "Artemis"). Tanrıçanın özellikle Taur'lar ülkesi (Tauris) ile Attika bölgesindeki Brauron ve Halai Araphenides *demos*'larında bulunan kültürlerin yanı sıra, Atina'da beş yılda bir kutlanan, Tauris Artemis'i ile özdeş Artemis Brauronia'ya ait şenlikler, Iphigeneia Mythos'ıyla da ilişkili olarak, insan kurbanı dahil kanlı unsurlar içeriyor, orgiastik bir nitelik taşıyordu. Tanrıçanın kültür yerleri ve kültür özellikleri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Schreiber 1884-1890, 567 vd.; Wernicke 1895, 1357 (19. Iphigeneia), 1375 (11. Die taurische Göttin), 1399 vd. (*ταυροπόλος*), 1402 vd.; Çelgin 1986, 27 vd.

¹⁴ Bu aile ile ilgili olarak bk. Heberdey 1929, 72 vd.

Zeus Solymeus rahibi ve *gymnasiarkhos* olarak da tanıdığımız, VII. kuşağa ait Tiberios'un¹⁵ verimlilik çağı, Heberdey'in soy ağaçlarının tespitinde göz önünde tuttuğu, kuşakların hesaplanma esasına¹⁶ göre İ.S. 180 yıllarına rastlamaktadır. Her ne kadar Heberdey'in oluşturduğu *probulos*'lar listesinde kendisinin *probulos*'luğunu için belirli bir tarih verilmeme mekteyse¹⁷ de, bu görevde, aşağı yukarı aynı yıllarda bulunduğu tahmin edilebilir; dolayısıyla, Rahip Italikos'un yazıtımız sayesinde belgelenen adağı da bu tarihlerde, İ.S. 180 civarında gerçekleşmiş olmalıdır. İlerde yapılacak kazılar sonucunda elde edilecek verilerin Termessos'taki Artemis Tauropolos kültü ve tapınağı konusundaki bilgilerimize katkıda bulunacağı umidini taşıyoruz.

Üçüncü yazıtımız, 1994 yılında, kuzeybatı nekropolünde (E5) (Res. 2) yaptığımız çalışmalar sırasında, nekropol alanının batı kısmında, yamaçta rastladığımız bir lâhde ilişkindir. Kireçtaşından yapılmış lâhdin teknesinin esas uzun yüzüne kazılmış olan 10 satırlık yazıtın transkripsiyonu aşağıdadır:

Πυροῦχος Δήμητρος καὶ Ἀρτέμιδος ΠΟ[yak. 15-16]ις · Τρο(κονδού)·
Μανεους Μασαντος .θ'. τὴν σωματοθήκην [yak. 5-6 καὶ Μ]ασαντι
καὶ Μουσαίῳ, νι-
4 οῖς Συμφόρου
Μουσαίου καὶ αὐτῆς
νιοῖς, μόνοις: ἐτέ-
ρῳ δὲ οὐδενὶ ἐξέσ-
8 ται ἐνθεῖναι πτῶμα,
ἐπεὶ ἐκτείσει Διὶ Σολυμεὶ προστείμου .*. ,β, παντὸς ἔχοντος ἐξου-
σίαν προσανγέλλειν ἐπὶ τρίτῳ μέρει.

Göründüğü gibi, lâhit, adının baş tarafı tahribata uğradığından kim olduğunu tam olarak öğrenemediğimiz, Demeter ve Artemis tapınağı ya da tapınaklarında kültür görevlisi bir kadın tarafından, oğulları Masas ve Musaios için yaptırılmıştır. Birinci satırın sonundaki, mezarı yaptıran kişinin baba adına ilişkin Tro(kondas) kısaltmasından önce gelen “ις” harfleri muhtemelen, mezarı yaptıran kadının isminin son harfleridir. Bu harf kalıntılarına dayanarak, kadının isminin büyük bir olasılıkla, Termessos'ta oldukça sık rastladığımız epikhorek şahıs adlarından “Artemeis” veya bununla özdeş Hellen ismi “Artemis”¹⁸

¹⁵ Bu şahsim adına, ekibimiz tarafından bulunan yazıt dışında ayrıca, daha önce yayımlanmış yedi yazitta (TAM III/1 no. 51, 55, 177-178, 198, 221, 685) rastlamaktayız. Bunlardan no. 51 kendisinin *probulos*'luğunu; no. 198 Zeus Solymeus rahipliğini; no. 178 ise, karısı Aurelia Ge ile birlikte üstlendiği *gymnasiarkhos*'luk görevini belgelemektedir.

¹⁶ Bunun için bk. Heberdey 1929, 58.

¹⁷ Heberdey 1929, 129; TAM III/1 s. 295 (söz konusu listede 46. sırada yer almaktadır).

¹⁸ Kent alanında şimdije dek ele geçen yazıtlarda sıkılıkla belgelenen epikhorek Artemeis ve buna benzer, hatta son görüşlere göre onunla özdeş kabul edilen Hellen kökenli Artemis adlarıyla ilgili olarak daha önce genel bir değerlendirmeye yapmıştık; bunun için bk. y.dn. 6.

olduğunu söyleyebiliriz. İkinci satırın sonundaki, Masas olarak tamamladığımız¹⁹ adın ilk harfini de kapsayan, tahrıbat görmüş kısma ait eksiklik, ἔαντὴ καὶ ... (=kendisi için ve ...) şeklinde tamamlanabileceği gibi; burada kadının üçüncü bir oğlunun adı da bulunabilir. Bu arada, kadının kocasının adının Musaios oğlu Symphoros olduğunu öğreniyoruz. Fakat bizim için asıl önemli olan, birinci satırda elde ettiğimiz bilgilerdir. Bu satırın ortalarında Tanrıça Artemis'in ismini izleyen ΠΟ harfleri ve ondan sonra yaklaşık 15-16 harflik tahrif olmuş bir kısım bulunmaktadır ki burada tanrıçanın bir *epithet*'inin yer aldığı, ΠΟ harflerinin de bunun başlangıcını oluşturduğunu düşünmekteyiz. Söz konusu iki harf kalıntısı doğal olarak öncelikle, tanrıçanın πότνια θηρῶν (=vahşî hayvanlar hâkimesi) *epithet*'ini düşündürmektedir²⁰; dolayısıyla buradaki eksiklik ποτνίας θηρῶν olarak tamamlanabilir. Yazıtın ilk sözcüğü πυροῦχος ilk kez belgelenmekte olup anlam itibarıyla "ateş taşıyıcı" demektir. Bunun bir kült görevlisi unvanı, görevin de tapınakta ateşle ilgili bir görev olduğunda kuşku yoktur²¹. Fakat fonksiyonu hakkında henüz kesin bir bilgiye sahip değiliz. Anlaşılacağı üzere, mezarı yaptıran kadın (büyük olasılıkla Artemeis/Artemis), Demeter ve Artemis tapınağı veya tapınaklarında görevli bir kişidir; muhtemelen bir rahibe ya da daha büyük olasılıkla, kutsal ateşin yakılıp korunmasından sorumlu bir tapınak bakıcısı olabilir. Böylece, Termessos'ta Artemis'e "potnia theron" sıfatıyla da tapıldığı; diğer bir deyişle, kente Artemis Potnia Theron'a (=Vahşî Hayvanlar Hâkimesi Artemis) ait bir kültürün mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır. Yazıtımız bu bakımından önemli bir kanittır.

Tanrıçanın "potnia theron" *epithet'i*, Homeros'tan beri bilinen²², onun her şeyden önce doğa tanrıçası yönünü açığa vuran ve kendisini Girit'in Hellen öncesi Doğa Tanrıçası Rhea ile Eski Önasya-Anadolu Doğa ve Bereket Tanrıçası, Tanrılar Anası Kybele'ye yaklaştıran, hatta özdeş kılan bir sıfattır. Gene bu sıfat, Anadolu'nun Çatalhöyük'ten itibaren izlediğimiz büyük Bereket Tanrıçası'nın (Ana Tanrıça) devamı niteliğindeki, asıl kült merkeziyle tapınağı Ephesos'ta bulunmakla birlikte ülkenin çeşitli yerlerinde saygı gören, hatta ünү ve kültürleri Anadolu dışına da yayılmış olan Artemis Ephesia'nın (Ephesos Artemis'i) taşıdığı özelliklerle yakından ilişkilidir. Doğu Akdeniz-Ege havzalarında çok eski ve köklü bir geleneğin temsilcisi olarak karşımıza çıkan "potnia theron" *epithet*'li Artemis'e Hellen dünyasının birçok yerinde saygı gösterilmesine karşın, kültür o denli yaygın değildir. Termessos'taki, yazıtımız sayesinde ilk kez belgelenen kültür hakkında bugün için hiçbir bilgiye sahip değiliz. Sadece şu kadarını söyleyebiliriz ki, söz konusu kültür ayrı (bağımsız) bir kültür olabileceği gibi, Demeter kültüyle ortak kültür niteliğinde de olabilir. Bizce ikinci

19 Mezarı yaptıran kadının dedesinin (Manes) babası ve onun atalarının, yedi kuşak boyunca Masas adını taşıdıkları göz önünde tutulursa, söz konusu oğlun da Masas adını taşımiş olması akla yakındır; dolayısıyla tamamlamanın bu şekilde yapılmasının uygun olacağı kanısındayız.

20 ΠΟ harfleri her ne kadar Artemis'in ποδάγρα, πολύβοια, ποταμία gibi *epithet*'lerini de hatırlamakteyse de, buradaki 15-16 harflik eksik yere, mezarı yaptıran kadının adının baş kısmıyla birlikte en iyi uyan *epithet*, πότνια θηρῶν'dur. Termessos'un bir dağ kenti olması ve yaban hayatı bakımından zenginliği göz önünde tutulursa, bu olasılık diğerlerinden çok daha güçlündür.

21 Πυροῦχος sözcüğüne en yakın kelimelerden πυρφόρος'un "ateş taşıyıcı" anlamına geldiğini ve başta Asklepios kültür olmak üzere bazı kültürlerde kutsal ateşin yakılması ve korunmasından sorumlu rahip-rahibelere verilen bir unvan olduğunu (G. Liddell - R. Scott, A Greek-English Lexicon [1978] 1559) göz önünde tutarak böyle bir hükmeye varmaktayız.

22 Hom. Il. XXI, 470.

olasılık ağır basmakta, Demeter ve Artemis Potnia Theron kültürleri arasındaki bir “kült ortaklısı” çok daha mantıksal görünmektedir.

Antikçağ'da Artemis ile Demeter ve –bazı yerlerde “Despoina” olarak da anılan– kızı Persephone arasında karakter bakımından bir yakınlığın²³, dolayısıyla, kült ve tapınakları açısından bir ilişkinin olduğunu biliyoruz. Artemis'in, κουροτρόφος, μυσία, ταυροπόλος gibi bazı *epithet*'leri Demeter; δέσποινα, κόρα, πολύβοια, σώτειρα gibi bazı *epithet*'leri de Persephone'yle ortaklaşa taşımış; Βριμώ *epithet*'ini ise her ikisiyle birden paylaşması²⁴ bu ilişkinin derecesi hakkında iyi bir fikir vermektedir. Artemis'le Demeter ve Persephone arasında saptanan bu yakınlığın, doğal olarak, kültürler ve tapınaklar alanına da yansadığını gösteren örnekler mevcuttur. Meselâ, Pausanias'tan öğrendiğimizde göre, Hellas'in Arkadia bölgesindeki Akakesion-Lykosura'da Despoina Kutsal Alanı'nın girişinin önünde Artemis Hegemone'ye (Kılavuz Artemis) ait bir tapınak yer almaktır ve tapınağın içinde Artemis'in, ellerinde meşaleler tutar pozda tasvir edilmiş bronzdan bir kültür heykeli bulunmaktadır²⁵. Gene Pausanias'a göre tapınakta, Despoina (Persephone) ve Demeter'in heykellerinin yanında, Artemis'in, geyik postuna bürünmüş, omuzlarından birinde bir sadak asılı olarak ayakta dikili vaziyette, bir elinde meşale diğer elinde iki yılan tutar pozda ve ayaklarının dibindeki bir av köpeğiyle gösterilmiş bir heykeli duruyordu²⁶. Bu, Artemis, Demeter ve Despoina arasında bir kültür birliğinin olduğunu göstermesi açısından önemli bir örnektir²⁷. Korinthos yakınlarındaki Isthmos'ta ele geçen bir yazıt²⁸, burada bulunan Artemis, Demeter, Kore ve Dionysos tapınaklarının aynı (ortak) περίβολος içinde yer aldığı belgelemektedir²⁹. Keza Pausanias'tan, Arkadia'da Megalopolis'te Θεοὶ Μεγάλαι (=Ulu Tanrıçalar) olarak adlandırılan Demeter ve Soteira-Kore'nin tapınağının girişinde Artemis'e ait kabartmaların bulunduğuunu³⁰; gene Arkadia bölgesi kentlerinden Zoitia'da Demeter ve Artemis kutsal alanlarının birbirinin çok yakınında yer aldığıni³¹ öğreniyoruz. Bir iki örnek de Anadolu'dan vermek gereklidir: Mysia kentlerinden, Kyzikos yakınlarındaki Plakia'da (Kurşunlu?) Meter Plakiane, Kore, Meter³² ve Artemis Munikhia'nın bir rahibesi belgelenmiştir³³. Karia kentlerinden, Aphrodisias çevresinde yer alan Herakleia Salbake'ye (Vakıf) ait bir Iulia

²³ Hatta bu yakınlık bazı antik yazarlara göre karakter yakınlığından da öte, akrabalık derecesindedir. Örneğin, Aiskhylos'un bir eski Misir söylencesine dayanarak Artemis'i Demeter'in kızı olarak zikrettiği görülmektedir (fr. 324) ki ünlü tarihçi Herodotos ile gezgin Pausanias'ın da bu bilgiye atıfta bulunmalari (Hdt. II, 156; Paus. VIII, 37, 6) dikkat çekicidir. Bu itibarla Artemis, Demeter ve Poseidon'un kızı olarak Eleusis kültür kapsamında görünür (Wernicke 1895, 1364). Keza, ünlü Romalı düşünür ve hatip Cicero, Artemis'i Zeus ile Persephone'nin kızı olarak anar (Cic. nat. deor. III 58).

²⁴ Wernicke 1895, 1363 vd.

²⁵ Paus. VIII, 37, 1. Bir tahmine göre Artemis burada, evliliği (düğünü) himaye eden tanrıça sıfatıyla, Demeter ve Poseidon'un birlleşmeleriyle ilintili olarak bulunmaktadır (Schreiber 1884-1890, 574).

²⁶ Paus. VIII, 37, 3.

²⁷ Wernicke 1895, 1367.

²⁸ CIG I, 1104.

²⁹ Wernicke 1895, 1364, 1403 vd.'dan.

³⁰ Paus. VIII, 31, 1.

³¹ Paus. VIII, 35, 7.

³² Burada Μήτηρ olarak anılan tanrıça büyük olasılıkla Demeter'dir.

³³ Wernicke 1895, 1364, 1394.

Domna sikkesi üzerinde Demeter, Sozon ve Artemis'in tasvirlerine bir arada rastlanmaktadır³⁴. Bu örnekleri belki daha da coğalmak mümkündür. Görüldüğü gibi, bütün bu kanıtlar Artemis'in değişik *epithet*'leriyle, Demeter'e çok yakın bir tanrıça olduğunu, ikisinin kutsal alanlar içinde yan yana yer alabildiklerini, hatta aynı tapınakta birlikte tapım gördüklerini; dolayısıyla kültür ortaklılarının söz konusu olabildiğini göstermektedir.

Termessos'ta bugüne deðin iki kültür ortaklıðı kesin olarak tespit edilmiş olup bunlardan biri, iki yazıt³⁵ sayesinde belgelenen Zeus-Dione kültür ortaklıðı; diðeriye gene iki yazıtın³⁶ tanıklık ettiði Asklepios-Hygieia kültür ortaklıðıdır³⁷. Gerek yazıtımızdaki *πυροῦχος Δήμητρος καὶ Ἀρτέμιδος Πο[τνίας θηρῶν ...] τις ...* şeklindeki ifadenin, sözünü ettiðimiz yazılardaki rahiplik unvan ve rahip adlarının yazılıþ biçiminde benzerliği, gerekse yukarıda örneklerle ortaya koymaya çalıştığımız, Artemis ve Demeter'le, bu tanrıçaların kültür ve tapınakları arasındaki yakınlık ve iliþki, Termessos'ta, böylece ilk kez belgelenen Artemis Potnia Theron kültüyle, varlığı daha önce başka yazıtlarla da kanıtlanmış olan Demeter kültü³⁸ arasında bir kültür ortaklıðının söz konusu olma olasılığına güç kazandırmaktadır. İlerde yapılacak arkeolojik kazılar sonucunda elde edilecek belgelerin bu meseleyi açılığa kavuþturacağı inancındayız.

Artemis Potnia Theron-Demeter kültürlerine ait tapınak veya tapınakların lokalizasyonu konusuna gelince: Kente şimdîye dek, Artemis'e ait iki tapınaðın varlığı kesin olarak kanıtlanmış olup bunlar, kent surlarının (asil yerleşim alanının) dışındaki, sonradan önüne bir *propylon*'un eklenmesiyle İmparator Hadrianus kültüne de tahsis edilmiş olan N7 tapınaðı (Res. 2) ile, surlar içinde, kent merkezinin tapınaklar bölgesinde yer alan, ayrıca İmparatorlar kültüne de adanmış olma olasılığı bulunan N4 tapınaðıdır (Res. 2). Ancak, ilgili belgelerden, her iki tapınakta da Tanrıça Artemis'in *epithet*'siz olarak tapım gördüğü anlaşılmaktadır. Demeter Tapınaðının yeri; diðer bir deyiþle, kalıntıları günümüze ulaşabilen tapınaklardan hangisinin Tanrıça Demeter'e ait olduğu ise henüz kesin bir şekilde saptanamamıştır. Eğer düşündüğümüz gibi Demeter ve Artemis Potnia Theron kültür ve tapınakları arasında bir yakınlık, bir ortaklık gerçekten var idiyse, iki tanrıçanın tapınaklarının birbirine yakın olması veya aynı tapınaðın her iki külte tahsis edilmiş (*σύννοος*) olması beklenir. İki Artemis tapınaðından N7 tapınaðı kent surlarının dışında konumlandırılmış olduğundan, ayrıca çevresinde ve yakınlarında da başka bir tapınak kalıntıları bulunmadığından, onu bir tarafa bırakırsak, geriye N4 tapınaðı kalmaktadır. Bu tapınaðın çok yakınında, hemen doğusunda, yapay bir teras üzerinde inşa edilmiş, esas cephesi batıya bakan, *in antis* plânlı, Korint düzene ñe bir tapınak mevcuttur. Kent plânında N6 koduya gösterilmiş olan (Res. 2) ve günümüze çok az bir kısmı *in situ* olarak gelebilen, Roma

³⁴ SNG v. Aulock, no. 2552 (Lev. 80).

³⁵ TAM III/1 no. 15, 376.

³⁶ TAM III/1 no. 14 A, 30.

³⁷ Krþ. Heberdey 1934, 753.

³⁸ Demeter'in kente bir külte sahip olduğu, bir rahibinin (*ἱερεὺς*; TAM III/1 no. 872, 28), bir tapınak bakıcısının (*νεωκόρος*; TAM III/1 no. 552) ve bir kadın bilicisinin (*προφῆτις*; TAM III/1 no. 870) belgelenmesiyle kesin olarak saptanmıştır. Özellikle, bir *νεωκόρος*'unun (tapınak bakıcı) belirlenmesi, tanrıçanın Termessos'ta bir tapınaðının bulunduğuñi hiçbir kuþkuya yer bırakmayacak şekilde kanıtlamaktadır (krþ. Heberdey 1934, 753).

Çağı'na ait bu *podium*'lu tapınağın³⁹ hangi tanrı yahut tanırlara adandığı, elde kesin bir dayanak olmadığından belirsizdir. Söz konusu tapınak, kentteki tapınağı yazıtlardaki açıkça belirtmeler veya çıkarım yoluyla kesin olarak kanıtlanmış fakat henüz lokalize edilememiş tanırlardan Demeter, Asklepios-Hygieia ya da Leto'ya ait olabileceği gibi, şimdkiye dek ele geçen yazıtlarda tapınağından açıkça söz edilmemekle birlikte rahiplerinin adlarının anılması nedeniyle bir kültür ve bir tapınağa sahip olduğu anlaşılan, Apollon, Aphrodite, Ge Karpophoros, Dionysos, Dioskur'lar, Eleuthera, Helios, Herakles, Hermes, Kuret'ler, Meter Theon, Musa'lar, Poseidon, Sarapis, Tykhe gibi tanrı/tanrıçalara da ait olabilir. Fakat, Artemis Tapınağının (N4) yani başında yer almasını göz önünde tutarak, tapınağın, yukarıda anılan tanırlardan Demeter'e ait olma olasılığının diğer alternatiflere göre biraz daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz⁴⁰. Hatta, iki tapınağın esas cephelerinin birbirine dönük⁴¹ olmasını da belki, aralarındaki kültsel ilişki (kült yakınlığı veya ortaklılığı) ile açıklamak mümkündür⁴². N6 tapınağı eğer gerçekten Demeter Tapınağı idiyse, bu durumda akla ilk gelen olasılık, hemen batısındaki N4 tapınağının Artemis Potnia Theron Tapınağı olma olasılığıdır. Ancak, yukarıda da vurguladığımız gibi, N4 tapınağının günümüzde *in situ* vaziyette gelen inşa ve ithaf yazıtında Artemis'in adı *epithet*'siz olarak anılmıştır⁴³. Böylece, geriye ikinci bir olasılık kalmaktadır ki bu da, N6 tapınağının Demeter ve Artemis Potnia Theron kültürlerine birlikte adanmış (*σύνναος*) olması ihtimalidir. Tabi gerek bizim bu düşüncelerimiz, gerekse değerli arkadaşımız ve meslektaşımız Dr. M. Büyükkolancı'nın N6 tapınağının ait olduğu tanrı veya tanırlar konusundaki görüşleri şimdilik sadece, akla gelen olasılıklar olmaktan öteye gitmemektedir. Bu meselenin de, ilerde yapılacak kazı çalışmalarından elde edilecek verilerle aydınlanacağını umuyoruz.

³⁹ Anılan tapınağın özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için, ayrıca, tarihlenmesiyle ilgili olarak bk. Büyükkolancı 1996, 138 vd.

⁴⁰ N6 tapınağını en son inceleyen araştırmacılarından Dr. M. Büyükkolancı da tapınağın Demeter, Dionysos ve Hermes kültürlerinden birine veya İmparator kültüyle birlikte bu tanırlardan birine ait olabileceğini ifade etmekte; fakat bunlardan Dionysos'a ait olma olasılığı üzerinde daha çok durmaktadır. Büyükkolancı bu düşüncesine destek olarak da, kentteki yedi tapınak içinde Hellenistik dönemden beri konumu değişmeyen, tiyatroya en yakın tapınağın N6 tapınağı olmasını göstermektedir (Büyükkolancı 1996, 140).

⁴¹ Termessos'taki, ana cephesi kuzeyle bakan ve hangi tanrıya adandığı kesin olarak tespit edilemeyen N3 (Res. 2) ve üzerinde durmakta olduğumuz, ana cephesi batıya dönük N6 tapınakları dışında kalan diğer tüm tapınakların (N1, N2, N4, N5 ve N7) esas cepheleri doğuya çevrilidir (Res. 2).

⁴² Değerli hocamız müteveffa Prof. G. E. Bean, tapınağın batıya yönelik olmasını bir kahraman ya da yarı-tanrıya ait olmasına ilintili görmektedir (G. E. Bean, Eskiçağda Güney Kiyilar, çev. İ. Delemen - S. Çokay [1997] 117). Dr. M. Büyükkolancı'ya, Ephesus ve Magnesia Artemis tapınaklarıyla Antiokheia'daki, Kybele'yle ilişkili Augustus Tapınağı'ni örnek göstererek, ön cephelin batıya dönük oluşunun Ana Tanrıça (Kybele) tapınaklarına özgü bir durum olduğunu vurgulamaktadır (Büyükkolancı 1996, 140).

⁴³ Gerçi N4 tapınağının aslında Artemis Potnia Theron kültürne adanmış fakat yazıtında tanrımanın "potnia theron" *epithet*'inin belirtilmemiş olması da mümkündür. Nitekim, özellikle territoryuma ait bazı yazıtlarda tanrı veya tanrıçaların, bu arada Artemis'in *epithet*'lerinin, adlarını eklenmediğine tanık oluyoruz. Bir kopyası Termessos kent merkezinde ele geçen ve territoryumla ilgili bir onurlandırma kararını içeren bir *decreturna* (TAM III/1 no. 1), söz konusu karar metniinin kopyasının Artemis Tapınağı *propylon*'unun önüne dikilmesi kaydı dolayısıyla tanrıcanın adı önce *epithet*'siz olarak anılırken, aynı yazitta daha sonra Artemis Kyria ve tapınağına atıfta bulunulmaktadır. Keza Termessos'un sınır bölgelerindeki, *περιπόλιον* diye nitelenen, yarı-özerk yerleşme yerlerinden Kelbessos'ta (Ahırtas/Ağırtas) Artemis Kelbessis ile Neapolis'te (Doyran) Artemis Akraia'nın adlarına bazı mezar yazıtlarında *epithet*'siz olarak da rastlanabilmektedir. Bu örnekler, kent alanındaki N4 tapınağında da benzeri bir durumun söz konusu olabileceğini, tanrıcanın *epithet*'inin bir şekilde açıklanmadığının kabul edilebileceğini göstermekle birlikte, bizce bu olasılık fazla güclü değildir.

Kısaltmalar

Bu makalede, “Neue Pauly (1996) XII vd.” da verilen listedeki kısaltmalara ek olarak aşağıdaki kişisel kısaltmalar kullanılmıştır:

- Büyükkolancı 1996 M. Büyükkolancı, Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisi (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996).
- Çelgin 1986 G. Çelgin, Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis (1986).
- Heberdey 1929 R. Heberdey, Termessische Studien, Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 69, 3 (1929).
- Heberdey 1934 R. Heberdey, RE VA.1 (1934) 732-775 bk. “Termessos”.
- Horsley 1992 G. H. R. Horsley, “The Mysteries of Artemis Ephesia in Pisidia: A New Inscribed Relief”, AS 42, 1992, 119-150.
- Lanckoronski 1892 K. G. Lanckoronski, Städte Pamphyliens und Pisidiens II: Pisidien (1892).
- Schreiber 1884-1890 Th. Schreiber, Roscher I, 1 (1884-1890) 558-608 bk. “Artemis”.
- SNG v. Aulock Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Sammlung H. von Aulock. Heft 7 Karien (1962).
- Wernicke 1895 K. Wernicke, RE II.1 (1895) 1336-1440 bk. “Artemis”.

Summary

The Gods of Termessos: Three Inscriptions from the City which Document New Epithets and Cults of Artemis in the City (A Preliminary Evaluation)

Termessos was an important ancient city founded by the Solymians, descendants of the Luwians –one of the earliest peoples of Anatolia– in a valley between the peaks of Mount Solymos, today called Güllük Dağı, in the southwest part of Pisidia called “Milyas” (Fig.1). Although no excavations have been carried out so far, the surveys conducted by scholars such as E. Petersen (from the team of Lanckoronski), G. Cousin and R. Heberdey and the inscriptions recovered in the surveys carried out by our epigraphy team, consisting of B. İplikcioğlu, G. Çelgin and myself, on behalf of the Austrian Academy of Sciences, have shed light on to the history of Termessos and its territory. The inscriptions which have been studied so far show that during the pagan period there prevailed a wide variety and wealth of beliefs in the city. It was possible to find cults related to those of Hellenic and ancient Oriental origin along with more local cults. Moreover, the cults of the Emperor of Rome, of Christianity and of the dead were among the belief systems of the citizens of Termessos.

The chief god of the city and its territory was Zeus Solymeus, who originated from the Weather God Tarhu/Tarhunt of the Luwians. Alongside him were the other local cults of : Heros Solymos, who gave his name to the Solymians; Heros Termessos (whose existence is controversial), who gave his name to the city; and the Goddess Eleuthera. Among the ancient Oriental cults can be cited the cults of: Hypsistos, Isis, Kuretes, Leto, Men, Meter Theon (the Mother Goddess Kybele), Sarapis and Sozon.

The inscriptions show that ancient Oriental cults other than Zeus Solymeus were not much favoured, whereas the Hellenic cults were quite popular, which in turn provides evidence for the degree of Hellenization. Almost all the gods, and goddesses of the Hellenic pantheon are mentioned in the inscriptions found and studied from the city and its territory: Aphrodite, Apollon (without epithet, Phoibos, and also Apollon Patroos), Ares, Artemis (without epithet, and with various epithets to be described below), Asklepios, Athena, Charites, Demeter (without epithet, also as Hiera Eleusinia), Dione, Dionysos (Bacchus), Dioskoroi, Eros, Ge Karpophoros, Helene, Helios, Hera, Herakles (without epithet, also as Herakles Eitheos), Hermes, Hygieia, Muses, Nemesis (Nemesis Adrasteia), Nike, Nymphs, Poseidon, Selene Tyche, Zeus (without epithet, also as Zeus Eleutherios) etc. Some of these certainly did have temples in the city; some others may have had a cult and a temple, while some others were only honored. Besides, it can be added that lesser

gods and goddesses such as Achilleus (as Achilleus Ieteros [?]), Ate (with the title Teimeoros [?]), and Dikeosyne also had a cult or were honored in the city.

Artemis has a special place among the Hellenic deities. The high number and variety of evidence for Artemis within the city and its territory places her as the second chief deity after Zeus Solymeus and, in fact, shows that she shared the chief position together with him. The inscriptions studied by previous scholars showed that this Goddess was venerated and worshiped as Hellenic Artemis without an epithet. In addition, Artemis Ephesia, considered as the continuation of the ancient Anatolian Goddess of Nature and Fertility, had a cult of mysteries.

The present article examines three inscriptions recovered in the city in 1993 and 1994 showing that Artemis was worshiped or honored also with three epithets: "philoparthenos", "tauropolos", and "potnia theron". We aim only to present these inscriptions to the world of science, as we are still working on their full publication. A preliminary evaluation comprising the initial data acquired from these inscriptions and our personal comments are here presented for the perusal and interest of our colleagues.

One of the three above mentioned inscriptions was discovered near the upper, western entrance of the theatre (O1) (Fig.2). The inscription is on the base of a votive statue erected by the city for the blessing of Artemis Philoparthenos and is dated to after 212 AD. This find is important as it provides the first evidence for the "philoparthenos" title given to Artemis at Termessos; however, one inscription is not sufficient evidence to prove the goddess had a cult of this title in the city.

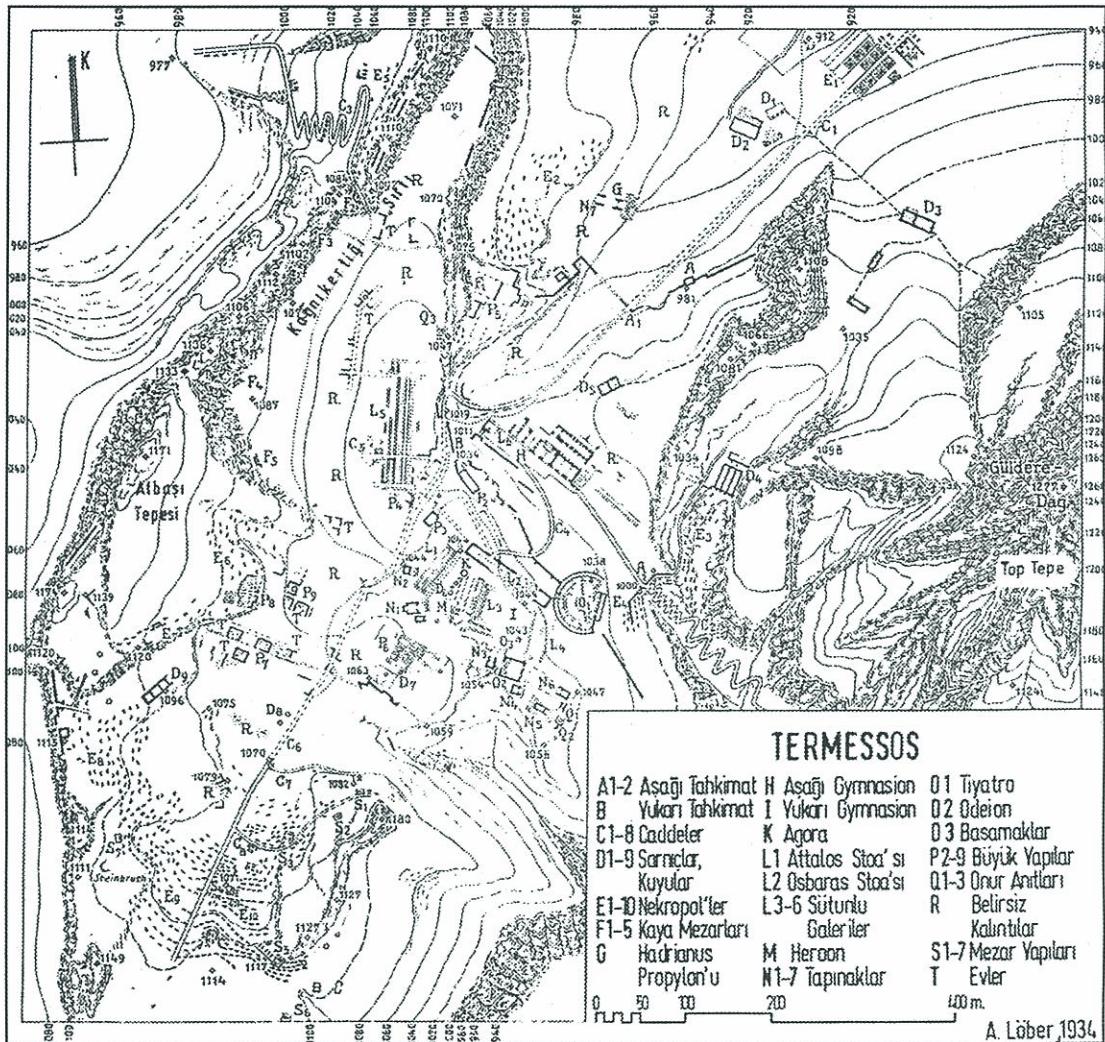
The second inscription was found in the remains between the upper gymnasium (I) and the agora (K) (Fig.2). It tells of a priest called Italicus presenting the city with a statue of Artemis Tauropolos procured from his own resources. This offering is dated to the 180's AD and provides the first evidence for the cult of Artemis Tauropolos. However, it is not possible today to locate the site of the temple of Artemis Tauropolos.

The last inscription comes from a sarcophagus in the northwest necropolis (E5) (Fig.2). It records that this sarcophagus was made for Masas and Musaios by their mother, whose name cannot be accurately read due to damage (but should probably be Artemeis/Artemis) who was in charge of the cult at the temple(s) of Demeter and Artemis. The letters ΠΟ just before the damaged part in the first line suggest the existence of the words "potnia theron" as the epithet of Artemis here. Along with providing the first evidence for this epithet of the Goddess Artemis at Termessos, the first word of the inscription "pyrukhos" is encountered here for the first time. This inscription is important as it points to the existence of the cult of Artemis Potnia Theron. It is also noteworthy for it suggests a cultic association between the cult of Artemis Potnia Theron and the cult of Demeter, the existence of this cult and of the temple are already proved by other inscriptions from the city.

Due to the lack of written or other evidence, it is not possible to locate the temple(s) belonging to the cults of Artemis Potnia Theron - Demeter. Yet, N4 (Fig.2) whose identification as an Artemis Temple is certain, based on the dedicatory inscription in situ, and N6 (Fig.2) whose dedication is so far unclear, can be suggested as possibilities.

Res. 1 Pisidia haritası (S. Mitchell v.d., Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and in War [1995] Res. 2'den, kısmen değiştirilerek).

Res. 2 Termessos kent planı (TAM III/1 Tab. I).